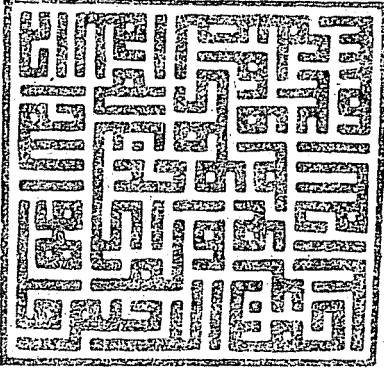

HAZİRAN 1992

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

8. Sayı

Atatürk Üniversitesi Basımevi — ERZURUM, 1988

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI ve DOĞUŞU

(I. Dünya Savaşına Kadar)

Ar. Gör. H. Ezber BODUR

Arap milliyetçiliğinin kaynakları incelendiğinde çeşitli eğilimlerin temsilcileri vasıtasıyla onun gelişmesinde iki farklı şekillendirici dönem tesbit etmek mümkündür. Bunlardan ilki, I. Dünya Savaşına tekaddüm eden özellikle on yıl ve öncesi dönem, ikincisi ise iki dünya savaşı arasındaki dönemdir¹.

I. Dünya Savaşı öncesi dönemde, daha sonrakilerden farklı olarak bir takım istekleri yerine getirme hususunda şekillenen kavramlar için tek ve ortak bir kaynak belirlemek gerçekten zordur. Ancak, "Osmanlı Devletine olan bağlılık" ya da "düşmanlık", "dini ağırlık" veya "laik" teşebbüsleri Arap milliyetçiliğine önderlik eden duyguların oluşumunda yardımcı olmuşlardır. Bu yüzden savaş öncesi dönemde genellikle, İslâmî Reform Hareketi, II. Abdulhamid'in müdafaasını yaptığı Panislâmizm Hareketi ve Arap kültürel farklılığı gibi cereyanlar gelişme imkânı bulmuştur².

Bilindiği gibi XVIII. yüzyılda Avrupanın milliyetçilik fikirleri, Osmanlının gayr-ı müslim tebaasının bölücülük temayülünü geliştirmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devletinin siyasi düşünce ve kurumlarına etki eden milliyetçilik fikirleri, ilk olarak Balkanlarda görülmüş sonra da Suriye, Lübnan ve Mısır'da yayılma imkânı bulmuştur.

Suriye ve Lübnan'ın idaresini Mısır'a bağlı olarak ele alan İbrahim Paşa (1831-1840)'nın giriştiği sosyo-ekonomik reform faaliyetleri çerçevesinde, önemli merkezlerde açılan eğitim müesseselerinde Müslümanların askerî ve teknik eğitimine imkân verilirken aynı zamanda Suriye ve Mısır'da gerek Fransız Cezvit Kilisesine ve gerekse Amerikan Presbiteryan ve nihayet İngiliz Protestan Kilisesine bağlı eğitim müesseselerinin faaliyetleri destek ve teşvik görmüş, yenilerinin açılmasına müsaade edilmiştir³.

1) Curtis, M. (derleyen), Religion and Politics in the Middle East, Colorado, 1981, s. 55.

2) Sharabi H., Arab Intellectuals and the West, London, 1970, s. 105-106.

3) Tuğ, S., İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, İstanbul, 1969, s. 25.

Bilindiği gibi Osmanlı Devletinin temelini teşkil eden "millet" sistemi sayesinde, buralarda meskûn gayr-ı müslim halkın eğitim faaliyetleri, cemaat idarecilerinin elinde ve Kilise Teşkilâtı tarafından yönlendirilmiştir. Bu yüzden tanıyan kısmî muhtariyet haklarından yararlanarak, Hıristiyan Arap, İslâmî düzen dışında kalabilmiş, bu sistem sayesinde kendi dinî, ilmî ve adli müesseselerini tesis ve muhafaza edebilmiş, siyasi davranışları da kendi toplulukları tarafından yönlendirilmiştir⁴.

Amerikan Presbiteryan Kilisesine bağlı misyonerler 1820'de Beyrut'a gelmiş ve 1834 yılında da "Amerikan Misyonerlik Teşkilatı"nın Malta adasındaki arap harfli matbaasını buraya taşıyarak eğitim faaliyetlerine yeni bir hız vermişlerdir⁵. İngiliz-Suriye Misyonerlik Teşkilâtı kız ve erkekler için Beyrut, Şam gibi önemli merkezlerde okullar açmış, Amerikalı Protestanların başlatıp yürüttükleri eğitim teşebbüsleri de 1866 yılında Suriye Prostestan Koleji'nin kurulmasıyla önemli bir noktaya ulaşmıştır. Bu Kolej, Beyrut Amerikan Üniversitesi olarak faaliyetini sürdürmektedir. XVII. asrın başlarından itibaren Fransız Cezvitlerin eğitim faaliyetleri ise 1871 yılında Beyrut'ta St. Joseph Üniversitesini kurmalarıyla en yoğun biçimine ulaşmıştır⁶.

Amerikalı Protestanların kurduğu matbaadan 19 yıl sonra 1853 yılında Cezvitlerin kurduğu Katolik Matbaasında (Imprimerie Catholique) ilmî kitaplar serî bir şekilde basılmaya başlanmıştır. Ülkede faaliyete geçirilmiş olan yabancı ve özel eğitim müesseselerinin çalışmaları neticesinde Arapça, edebî dil olarak yeniden canlandırılmış, Arap dilinin sahası genişletilmiş, yeni edebî şekiller ve tercüme vasıtasıyla batılı fikirlerin Orta-Doğu aydın muhitine girmesi mümkün olmuştur⁷. Örneğin Suriye Protestan Koleji'nde ilk yıllarında eğitim dili olarak Arapça kullanılmış, Amerikalı bilim adamları ve eğitimciler İngilizce metinlerin Arapçaya tercümesinde Arap bilim adamlarıyla işbirliği yapmışlar ve batılı düşüncelerle modern Arap dilini zenginleştirmişlerdir⁸. Kısaca, XIX. asrın sonlarına doğru üniversite şeklini alan bu eğitim müesseseleri, Orta-Doğuda genç müslim ve gayr-ı müslim Arapların kendi kültürlerini ve tarihlerini öğrenmede ilk modern eğitim merkezleri olmuştur. Bu sayede Arapların şanlı geçmişleri, mevcut canlanışın ilk hızı olarak kullanılmıştır.

Batılı ve Amerikalı misyonerlerin eğitim faaliyetleri küçük fakat oldukça aktif Hıristiyan Arap aydın grubunu ortaya çıkarmış. Arapların "nahda" dediği uyanış başlamıştı. Daha ziyade dil ve edebiyat alanındaki bu ilk hıza ilâ-

4) Şarabi, H., a.g.e., s. 113.

5) Hitti, P., İslam Tarihi, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1981, s. 1213.

6) Aynı eser s. 1214.

7) Sharif, M.M. (deleyen) History of Muslim Philosophy, Wiesbaden, 1966, s. 1451-1452.

8) İzzeddin, N., The Arab World, Chicago, 1952, s. 91-92.

veten Suriyeli Hıristiyan Araplar, Müslümanlar arasında görülmeyen Batılı davranış biçimlerini çok çabuk benimsemişlerdir. Çünkü Hıristiyan olmaları Batılı fikirlere açık olmalarını kolaylaştırmış ve kendilerini daha çok millî kavramlarla özdeşleştirmişlerdir. İslâmı, Arap kültürel mirasının ayrıcalıklı yan unsuru olarak görmelerinden, kimlik temelleri dil ve kültür olmuştur⁹. Bu lâik Arap milliyetçiliği, Hıristiyan Arapların, geniş Müslüman topluluklar arasında kendilerini marjinal görüp bunu sona erdirmek ve içinde dinî temellere dayalı sosyal nizam yerine seküler sistemin ikame edilmesini istemelerinden de kaynaklanmaktadır. Batılıların faaliyetleri neticesinde İslâmiyetin, Arap kültürel mirasının bir cüzü olarak görülmeye başlamasıyla Batılı biçimde değerlendirilmesi, temelsiz ve tehlikeli sonucu da hazırlamış olacaktır. Bilindiği gibi İslâmiyet; sosyal değerleri, davranışları, tutumları ve toplumsal teşilatlanma şekillerini kapsayan kültürün temelini oluşturmaktadır. Böylesine yaygın bir temeli inkâr etmek, sağlıksız neticeleri de beraberinde getirecektir¹⁰.

Nihayet Batılı temeller ve esaslar benimsenmek suretiyle yerli halk tarafından kurulup faaliyete geçirilen okullar, matbaalar, gazete, dergi vesair neşriyat ve edebiyat cemiyetleri yeni Arap nesline milliyetçilik ruhunun aşılmasına yardım etmişler, Araplar arasında millî şuuru uyandırmada ve Arap Milliyetçiliğini eyleme geçirmede ön-ayak olmuşlardır. Batılı ve Amerikalı misyonerlerin ve Hıristiyanların Osmanlı Devletine genel düşmanlıklarının etkisi altında Lübnan ve Beyrut'ta meskûn Hıristiyan Araplar seküler Arap Milliyetçiliği kavramını geliştirmişlerdir. Bu husus Lübnanlı yazar Butrus el-Bustanî (1819-1883)'nin 1859 yılında Beyrut'ta verdiği konferasta açıkça görülmektedir:

“Amerikan Misyoner Teşkilâtları”yla işbirliğinde bulunan ve aynı zamanda yerliler tarafından kurulmuş dinî temele dayanmaktan çok millî esasa dayalı “Medresetü'l-Vataniyye” isimli özel okulu da yöneten Bustanî, Arapları, Arap olmayanlardan ayırmak için “ebnau'l-arap” ortak terimini kullanmıştır. Tarihte Arapların şan ve şöhretleriyle bugünkü Arap neslinin geriliği arasındaki ilişkiyi belirttikten sonra Bustanî, bugünkü Arapların, geçmişte atalarının kültürel alanında elde ettikleri başarılarla güvenmelerine karşı çıkararak, çağdaş Arapların, mazideki şan ve şerefe sahip Arap neslinden geldiklerine inanmakla birlikte, dejenere olduklarını söylemekte ve atalarına hiç de lâyük bir nesil olmadıklarını ifade etmektedir. Batılı misyonerlerin eğitim faaliyetleriyle Mehmet Ali Paşa tarafından başlatılan sosyo-kültürel faaliyetlerden ilerisi için ümitli gözükən Bustanî, Arapların ihtiyaç duydukları herşeyin kendi kültürlerinde mevcut ol-

9) Curtis, M. (derleyen), a.g.e., s. 18.

10) Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü, 18-22 Haziran 1979, Ankara, s. 6.

duğuna inanmalarına karşı çıkmış ve Batının ilim ve tekniği gibi birçok şeyinin alınabileceğini belirtmiştir¹¹.

1860-1861 arası çıkardığı kısa ömürlü Nafir Suriye isimli gazetenin sloganı haline gelen “Tanrının dine ve vatanın herkese ait olduğu” fikriyle¹², ister müslim isterse gayr-ı müslim olsun Arapça konuşan herkesin Arap olduğunu ifade ederek Arap milliyetçiliğinin müslümanlıkla aynı şey olmadığını açıkça belirtmiştir. Arapçılığın coğrafi sınırlarını, Arap edebiyatına sahip çıkıp bundan gurur duyan herkesi içine alacak şekilde geniş tutan Bustanî, yayınladığı süreli yayınlardan biri olan el-Cinan’da “Vatan sevgisi iman esaslarındandır” prensibini slogan yapmış ve bunu Arap dilinde yeni bir mana ve anlayışa ulaştırarak vatanseverlik duygusunun gelişmesini teşvik etmiş¹³ ve kimlik kavramına, “bir bölgeye ait olma” fikrini ilâve etmiştir. Matematik ve gramere ait çeşitli ders kitaplarının yanısıra kaleme aldığı el-Muhit adlı Arapça lugati, sahasında klasiklerdendir. Bizzat kendisinin ilk altı cildini yazdığı Arapça bir ansiklopedi olan Dâiretu'l-Maârif 1876 da yayınlanmaya başlamıştır. Bustanî'nin edebî alanda başlattığı bu kampanya, Arap millî şuurunu uyandırmada önemli olmuştur.

Muhtemelen Arap kanıyla gurur duymaktan bahseden ilk yazar olan Bustanî'de tarih, kültür, din ve kan millî şuurun temelini teşkil etmektedir. Bunun gibi “biz vatanımızda kardeşleriz ve ortak dil bağıyla bir aradayız” diyen Edip İshak’a göre gerek Müslümanlar ve gerekse Hıristiyanlar tek bir kültürel benliği oluşturmaktadırlar. Aynı şekilde “Ey Araplar uyanın ve yükselin!” diyen Hıristiyan Arap şairi İbrahim el-Yazıcı da¹⁴ aynı düşünceyi yansıtmaktadır.

Görüldüğü gibi Hıristiyan Arap aydınları, dinî hürriyet ve eşitlik, farklı inanç mensupları arasında karşılıklı saygı ve dinî farklılıkların ortadan kaldırılmasına dayalı millî bütünleşmeyi savunan bir tutumu benimsemişlerdir. Dinî farklılığın milliyet farklılığı içinde marjinal olduğunu ve külterül-siyasî birliğin Müslümanlıkla aynı şey olmadığını belirtmişler ve laik temellere dayalı Arap milliyetçiliği fikrini geliştirmişlerdir.

Edebî alanda başlatılan bu çalışmalarda Arapların istiklâllerine sahip çıkmaları teşvik edilirken Türklere karşı şiddetli savaş veriliyordu. Osmanlı iktidarının sıkı takibi neticesinde gizli çalışmak zorunda kalan Arap milliyetçileri Kahire, Paris, New York gibi yerlerde faaliyetlerini sürdürmüşler, kısa zaman sonra da Arap milliyetçiliği ile ilgili kitap, dergi, gazete gibi neşriyat görülmeye başlamıştı. Meselâ Dr. Lui Sabuncu'nun Hilafet ve Arap Birliği (Londra, 1881), Halil Ganim'in el-Başîr (Paris, 1881)'i zikredileilir. Ayrıca Paris'te 1904 yılında “Yurt-

11) Saab, H., The Arab Federalists of the Ottoman Empire, Djambatan, 1958, s. 231-232.

12) Sharabi, H., a.g.e., s. 119.

13) Hitti, P., a.g.e., s. 1215.

14) Sharabi, H., a.e., s. 115.

sever Arap Cephesi” adlı bir dernek kuran Necip Azuri’nin faaliyetleri önemlidir. Azuri, 1905 yılında Paris’te Fransızca olarak yayınladığı “Arap Milletinin Yeni-
den Doğuşu” isimli kitabında, müstakil bir Arap devletinin kurulması uğrunda
ilk adım olarak sivil ve dinî güçlerin ayrılmasını şiddetle müdafaa etmiştir¹⁵.
Azuri, İslâmî Arap kültürel mirasının birkaç cüzünden biri olarak gören Arap
sekülerizmini İslâmî kurumların yerine formülleştirmeyi amaçlayan Hıristiyan-
Arap tutumunu yansıtmaktadır.

. Bazı Fransız yazarlarıyla işbirliği yapmak suretiyle çıkardığı “Arap İstik-
lâli” adlı aylık dergisi de önemlidir. Ancak 1908’de meşrutiyetin ilanı ile bu dergi-
nin yayın hayatı sona ermiştir. Azuri, sınırlarının Suriye ve Irak’ı içine alacak
şekilde Süveyş’e, Akdeniz’den Hind Okyanusuna kadar uzanan geniş alanda,
başında Müslüman bir Arabın bulunduğu ve Müslüman ve Hıristiyanların eşit
ortakları olduğu Arap İmparatorluğu kurulmasını tasavvur ediyor¹⁶, açıkça Türk-
lere karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiş olarak müstakil bir Arap devleti fik-
rini işliyordu. Azuri kültürel ve lengüistik plândan ayrı Arap milliyetçilik fikrini
siyasî olarak açıklayanlardan biri olarak dikkati çekmektedir. Aynı şekilde,
modern Suudî devletinin kurucusu Abdulaziz b. Suud’un yakın dostu ve O’nun
“panarabizm” görüşlerinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunan Hıristiyan
Arap Emin Rihani’nin Beyrut’ta Suriye Protestan Kolejinde 1909 yılında verdiği
konferasta Arap vatani olarak, sınırları içine Büyük Suriye, Mezopotamya ve
Arap Yarımadasının¹⁷ dahil olduğu topraklar tanımlanmaktadır.

Beyrut ve Batılı merkezlerde bu tür manifestolar vuku bulurken, XIX. yüz-
yılın ikinci yarısında Osmanlı polisinin takibi neticesi ancak Kahire ve Paris
gibi çeşitli merkezlerde faaliyetlerini sürdüren Arap milliyetçilerinden Kahire’de
yerleşenlerin, önemli dereceye kadar Mısır’da Mehmet Ali ve Suriye’de oğlu İb-
rahim Paşa tarafından başlatılan sosyo-ekonomik reform faaliyetlerinin bir devamı
olarak görülen edebî uyanışın öncüleri olduklarını belirtmiştik.

Beyrut Amerikan Üniversitesi mezunları arasında Kahire’ye yerleşip, ilmi,
edebî, siyasî neşriyat alanında öncü olanlardan Corci Zeydan, Arap rönesansının
muhtemelen ilk önemli serbest düşünürü, Arapça ilk modern ilmi dergi olan Mak-
tataf’ın kurucusu Dr. Yakup Sarruf ve Arap aleminde evrim teorisi ve laiklik
ile ilgili yazıları ile tanınan Hıristiyan Arap Şibli Şumayil (1860-1917) sayılabilir¹⁸

Kısaca, bu az sayıda fakat aktif Hıristiyan Arap aydınının, Arap dili ve ede-
biyatı üzerindeki etkileyici yazıları ve onun klasik dönemdeki niteliklerini

15) Curtis, M., a.g.e., s. 45.

16) Aynı eser, s. 45.

17) Sharabi, H., a.g.e., s. 119.

18) Saab, H, a.g.e., s. 209; Khadduri, M., Political Trends in the Arab World, Baltimore,
1973, s. 91.

iade etmek şeklindeki faaliyetleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan kültürel faaliyetlerden coşkuyla bahseden Hıristiyan yazar George Antonius'un ifadesiyle yeni bir kültürel sistemin temellerini atmış ve Arap milliyetçiliğinin gelişmesini kolaylaştırmıştır.¹⁹ Hıristiyan Araplar, Osmanlı devletinde yaşayan diğer bazı Hıristiyan topluluklar gibi Avrupa'nın Müslümanlar hakkındaki fikirlerini benimseyerek buldukları ülkelerde yaygın hale getirmişlerdir. Böylece, I. Dünya Savaşı öncesi dönemde milliyetçi duygunun açıkça farkedilebilen iki ayrı kaynağından birini oluşturmuşlardır.

İlk olarak Hıristiyan Araplar tarafından ortaya atılan fikirler Müslüman Araplar arasında da kendilerine taraftar bulmaya başladı. Nitekim Batının askeri, kültürel ve ekonomik alanda Ortadoğu'ya tecavüzüne reaksiyon olarak gelişen İslâmî reform hareketi, Batılı kurumların model olarak benimsenmeye başlamasıyla İslâmî yapının giderek erozyona uğramasını önlemek amacıyla, İslâm'ın hem siyasî hem entellektüel olarak yeniden canlandırılmasının yollarını araştırıyordu²⁰. Böylece XIX. yüzyıl başında aktif bir İslâmî reform hareketi, Osmanlı Devletinin Arap eyaletlerinde gelişme göstermekteydi. Her ne kadar bu cereyanın merkezi Mısır olsa bile İmparatorluğun diğer büyük Arap şehirlerinde taraftarları vardı.

İslâmî düşüncenin yeniden yönlendirilmesinde Batının tecavüzüne karşı İslâmî birlik çağrısı bu düşünce okulunun temelini oluşturmuştur. Bu ekol içinde oldukça önemli, ancak fikirlerinden ziyade kuvvetli kişiliği ile özellikle genç Müslüman Araplar üzerinde etkili olan, birazcık esrarlı, anti-emperyalist Cemâleddin Afganî (1839-1897)'nin Batının karşısında siyasî bakımdan güçlü olma fikri, siyasî faaliyetçiliği ön plâna çıkarmıştır. Çeşitli reformcu eğilimlerle görüşleri karışmış olarak, bunları dinî duygu, millî duygu ve Batılı radikalizmle kaynaştırmayı²¹ başarmış olan Afganî, sadece Batı karşısında alemşümül İslâmî duyguyu değil, farklı milletlerin millî ve bölgesel hislerini de harekete geçirmekte ön-ayak olmuştur.

Afganî 'nin ölümünden sonra faaliyetçi programını uygulayanlar arasında, genellikle Muhammed Abduh (1849-1905) en önemlisi olarak tanınır.

Abduh İslâmı batıl itikatlardan arındıracak manevî saflaştırma yollarını araştırmış, bu hususta temel kaynakların serbestçe yorumlanması yolunu açmış, çağdaş değişim istekleriyle dinin sosyal prensipleri arasındaki uygunlukları araştırmak suretiyle, Afganî'ye göre İslâmî reforma daha ölçülü biçimde yaklaşmayı uygun bulmuştur. Abduh, yazılarında, Mısır'da olduğu gibi aynı millete ait olan Müslim ve gayr-ı müslimler arasında birliğin gerekliliğine zaman zaman

19) Antonius, G., *The Arab Awakening*, London, 1955, s. 47-51.

20) Sharif, M.M. a.g.e., s. s. 1482-1483.

21) Curtis, M., a.g.e., s. 56.

dikkat çekmiş olsa bile, milliyetçilik veya vatanperverlik duygusuna birliğin başarılmasında bir faktör olarak önem vermemiştir²². Giriştikleri reform faaliyetlerinde Afganî ve Abduh, Batının tehdidini kabul etmişler, ancak Batı medeniyetinin uzun dönem üstünlüğüne şiddetle karşı çıkmışlardır. İşte bu davranış politik renk taşıyan faaliyetlere İslâmî duygu vermiş ve bu İslâmî faaliyetçilik Arap milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Afganî ve Abduh'un dinî düşünce geleneğini sürdüren Reşit Rıza, İslâm dünyasında, İslâmî olmayan dayanışmaya dayalı ayrı Arap devletlerinin kurulmasına ilişkin herhangi bir eğilime karşı çıkmakta, fakat Araplara İslâm milletleri içinde özel bir yer vermektedir. Osmanlı yönetimine şiddetle karşı çıkan Rıza, diğer müslümanları Arapların öğrencileri olarak görmek suretiyle Arap milliyetçiliğine itici güç sağlamıştır²³.

Kısaca, İslâmî birlik çağrısı, saf olarak dinî terimlerle ifade edilmeden ziyade politika içerisinde eritilmiş ve tedrici olarak Arap unsura ağırlık kazandırılmıştır. Bu gelenek içerisinde milliyetçi temayüller ilk defa Abdurrahman el-Kevakibi (1849-1902)'nin yazılarında görülmeye başlamıştır Çünkü Arap milliyetçiliği fikrinin en hararetli ilk müslüman savunucusu olan Kevakibi, İslâm dünyasının içinde bulunduğu zayıflığın sebebi olarak Türklerin İslâmî kötü idare edip bozduğu²⁴ şeklindeki önyargısına bağlamasıyla Arap milliyetçiliğine yeni bir boyut kazandırmıştır.

Kahire'de 1900 yılında basılan "İstibdad'ın Hususiyetleri" isimli kitabında Kevakibi, dinin politikadan ayrılması temeline dayalı Arap birliğini savunmuştur. 1901-1902'de Menar'da seri şekilde yayınlanan makalelerinden meydana gelen Ümmü'l-Kura (Mekke) kitabında ise bu düşüncesini takip etmemiş, daha çok İslâmiyette Arapların rolüne dikkat çekerek, İslâmın Türklerin elinden alınıp Araplara iade edilmesi gerektiğini ifade etmiştir²⁵.

İslâmî reform hareketi içerisinde Arapları, İslâm cemiyetinin içinde bulunduğu tereddî halinin çözümünde dini anlayıp yorumlamada ve Müslümanlara örnek olmada en lâyük millet olarak gören Kevakibi için, Arap hegemonyası kurtuluşa giden tek yol olarak görülmektedir²⁶. Kevakibi, daha sonra Hıristiyan Arap Azurî'nin yazılarında da görülen İslâmiyette Arapların rolü üzerindeki vurguyla Türklerin İslâma katkılarını lekelemek istemiş ve kendisinin de benimsediği ve örnek aldığı Vahhâbîler gibi Türkleri İslâmî tereddinin tek sebebi olarak görmeyi arzulamıştır. İslâmın ilk dönemdeki gücünü Araplarla yakın ilişki içinde olmasına

22) Aynı eser, s. 44.

23) Aynı eser, s. 44.

24) Antonius, G., a.g.e., s. 96.

25) Curtis, M., a.g.e., s. 45.

26) Aynı eser, s. 445.

bağlayan Kevakibî için, Hz. Peygamber'in (S.A.V.) aslen Arap oluşu ve Kur'an-ı Kerim'in Arapça nazil olmasını Araplar için büyük bir gurur vesilesi addederek onları diğer Müslümanlardan üstün kılan bir özellik saymış²⁷ Arap ve Arap olmayan Müslüman arasında açıkça ayırım yapmıştır. Görüldüğü gibi Kevakibi, İslâmiyette Arapları ayrı bir yere koyup methetmesi ve onları yüceltmesinden, ister Müslim isterse Hıristiyan olsun bütün Arapları faziletli yapan özelliklere sahip oldukları şeklindeki bir anlayışa ulaşmak suretiyle, Arapçılığı İslâmî reform kılıfı içinde gizlemiş ve bu yönü İslâmı aşmıştır.

Çeşitli ırk ve mezheplere mensup Müslümanların delege olarak katıldığı hayali kongrede, İslâm cemiyetinin içinde bulunduğu tereddî halinin sebepleri ve İslâmî ihyanın yollarının araştırılmasının konu edildiği Ümmü'l-Kura²⁸ isimli kitabında Kevakibî, çeşitli cevapların gerisinde farklı millî karakterleri önceden farzeder görünerek, İslâmî tereddinin tartışılmasından sonra gerçek İslâmın açıklanması ile ilgili ikinci konuya geçmekte ve bu husus da hayali kongrenin Vahhâbî temsilcisine düşmektedir. Bu durum, Vahhâbilîğin Arabistan dışındaki reformcular üzerine tesirinin canlı bir örneğini teşkil etmektedir.

Görüşlerinden kısaca bahsettiğimiz Kevakibî, her ne kadar seküler ve dinî kutuplar arasında dalgalanmalar göstermişse de, Arap milliyetçiliğini İslâmî reform hareketi içinde geliştirmiş ve harekete yarı-dinî bir karakter vererek meşrulaştırmak istemiştir. Açıkça İslâmın cihanşumûlûğünün müdafaasında bile, Arap kültürel ve siyasî kimliğinin kaynağını bulabilmek mümkün olmaktadır.

Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesiyle İslâmî reform ve Osmanlı bütünlüğü, Batı emperyalizminden İslâm topraklarının bağımsızlığı ve İslâmî dayanışmanın muhafazası için hayatiyet arzeden müstakil Osmanlı halifelîği teziyle kaynaşmıştır²⁹. Ancak bu görüş, I. Dünya Harbinden sonra Osmanlı Devletinin parçalanmasıyla değişecek ve savaş sonrasına kadar siyasî olarak şuvrulanmış Arap milliyetçileri için canlandırıcı bir güç olarak hizmet edecektir.

Görüldüğü gibi, Batılıların siyasî, sosyal ve ekonomik hakimiyetlerine karşı koymakla gelişen milliyetçilik akımında İslâmcılık, Mısır milliyetçiliğinin tabii müttefiki olmuştur³⁰. Bu yüzden de, Arap edebî uyanışı ve Hıristiyan Arap milliyetçilerinin seküler milliyetçilik fikirlerinin etkisi altında gelişme imkânı bulan Suriye-Lübnan milliyetçilğinden farklı olmuştur. Her şeyden evvel Mısır milliyetçiliğinde yabancı hakimiyetinden ortaya çıkan dinî ağırlık, Arap yönünü gizlerken, Batılı fikirlerin etkisi altında Hıristiyan Arabın geliştirdiği Suriye-Lübnan milliyetçiliğinde Arap karakteri ön plâna çıkmıştır³¹.

27) Öke, K., II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi, İst, 1981, s. 101.

28) Antonius, G., a.g.e., s. 97.

29) Curtis, M., a.g.e., s. 57.

30) Sharabi, H., a.g.e., s. 107.

31) Aynı eser, s. 108-109.

Kısaca, 1850 ve 1860 larda Arap düşünürlerinin Arapça yazılmış klâsik edebî eserler ve İslâm Taribi ile ilgili araştırmalar ortaya koyma şeklinde edebî alanda başlattıkları kampanya, ciddi siyasî teşkilatlanmayı ihtiva etmeyen ve çoğunluğu da temsil edemeyen gelişmeler olarak daha ziyade dil ve edebiyat alanında kalmıştır. Ancak, mazideki muazzam İslâm İmparatorluğunun ve Arapların ulaştığı parlak kültürel seviyenin şan ve şerefine şuuruna varmak, onları istikbâlde aynı şeyin gerçekleşmesinin imkân dahilinde bir iş olduğu fikrine ulaştırmıştır³².

Fikir ve düşünce alanındaki uyanış, siyasî uyanışın mantıkî temelini oluşturmuştur. Böylece bu dönemde Arap millî hareketini organize etme yönünde ve Arap çıkarlarını korumada bir dizi gizli cemiyetler teşkil edilerek siyasî teşkilatlanmalar başlamıştır. Bu dönemde Antonius'un belirttiği gibi ilk ve en radikal Arap reaksiyonu 1875 yılında hepsinin Suriye Protestan koleji'nden mezun olduğu beş Hıristiyan Arap tarafından kurulan Beyrut Gizli Ceyetinden gelmiştir. Batının düşünce sistemi doğrultusunda laik müstakil bir Arap devleti kurabilmek için, aralarına Müslüman ve Dürzî ırkdaşlarını da dahil etmek suretiyle desteklerini sağlayarak, sayıları 22 kişiye ulaşan bu gizli cemiyet mensupları³³, Suriye'nin çeşitli merkezlerinde gizlice pankartlar asmak suretiyle «'lürkler, Arap ülkelerini zorla işgal ederek onları hakimiyetleri altında tutup gelişmelerini önlemişlerdir» diyerek³⁴, Arap ülkelerinin Osmanlı Devletinden ayrılıp yerine bağımsız bir Arap devleti kurulmasını talep ediyorlardı. Arap Milletinin Hakları Cemiyetinde Millî Arap devleti çerçevesinde Müslüman-Hıristiyan işbirliğini savunmuştur³⁵.

Mamafih, 1850-1860larda açıkça belirtileri görülmeye başlayan «Arap uyanışı» ile 1908 sonrasında Türk hakimiyetine son verme yolundaki organize Arap siyasî reaksiyonunun giderek artmaya başlaması arasında Arap millî şuru yavaş ve hemen hemen önemsiz bir şekilde gelişme göstermiştir. Arap milliyetçileri Abdulhamid'in hal'edildiği 1908 yılına kadar kendileri için nisbeten serbest buldukları merkezlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak yukarda bahsettiğimiz gizli cemiyetin faaliyetleri, Arapça konuşan bütün halka şamil olmak üzere, istiklâl davası güdecek sonraki gelişmelere önderlik etmesi açısından önemlidir. Nitekim, Genç Türklerin 1908 inkılâbından iki yıl önce 1906 yılında, Paris'te Arap milliyetçileri tarafından kurulan Arabiyyetü'l-Fetat teşkilâtının yayınladığı manifesto da özetle; Türklerin Araplara zulmettiği, sunî olarak bölmek suretiyle idare ettiği ve artık Arapların millî, tarihî ve ırkî homojenliklerinin farkına vardıklarını, Osmanlılardan ayrılarak bağımsız bir devlet teşkil etmeleri lâzım geldiği

32) Hitti, P., a.g.e., s. 1227.

33) Antonius, G., a.g.e., s. 79.

34) Öke, K., a.g.e., s. 99.

35) Curtis, M., a.g.e., s. 46.

ifade edilerek, bu yeni Arap İmparatorluğunun Suriye ve Irak'ı içine alacak şekilde Süveys'e ve Akdenizden Umman denizine kadar uzanan bölgede tesis edileceği ve bu devletin başında liberal ve monarşik esaslara dayanan bir Arap sultanının bulunacağı bildiriliyordu³⁶. Kevakibi ve Azuri'nin görüşleriyle paralellik arzeden bu manifestonun ibareleri, 1890 da Viyana'da tertip edilen bir kongrede Arap milliyetçilerinin Osmanlı hükümetinin devrilip yerine anayasal bir idarenin ikame edilmesi³⁷ şeklindeki görüşlerinin de uzantısıydı.

Bütün bu gelişmelere rağmen, Arap milliyetçilerinin başlattığı bu siyasî hareketler, Abdulhamid'in islahatları çerçevesinde Arap tebasının şikayetçi olabileceği her türlü düzensizlik ve adeletsizliklerin yok edilmesiyle, Arap aydınları dışında halk arasında itibar görmemiştir³⁸. Ayrıca 1908'den sonra İstanbul'da teşkil edilen siyasî cemiyetlerde, kısmen meşrutiyet hareketinin ortaya çıkardığı ümit verici siyasî atmosferden kısmen de geniş halk kitlelerinin istiklâl ve muhtariyet taleplerine fazla itibar etmemesinden dolayı, Osmanlı Devleti içinde Türk-Arap birliğinden ve ademimerkeziyet politikasından yana olunmuş, ayrı bir Arap devletinin kurulmasına şimdilik pek istekli görünülmemiştir. Bu yüzden 1908 yılında İstanbul'da kurulan «el-İhâû'l-Arabîyyu'l-Osmanî» (Arap-Osman Kardeşlik Cemiyeti) isimli cemiyetin programında Osmanlı vatanının bölünmezliğinden bahsedilerek Osmanlı Devletine bağlılıktan söz edilmektedir. İttihat ve Terakki Fırkasının takip ettiği politika neticesinde gizli olarak faaliyetlerini sürdüren birçok cemiyetin programında Osmanlı Devleti sınırları içinde Türk-Arap birliğinin terkedilmesine doğru bir eğilim görülmemiştir³⁹. Meselâ İstanbul'da 1909 yılı sonuna doğru kurulan ve gizli olarak faaliyet gösteren «el-Kahtaniyye Cemiyeti»nin hedefi Avusturya-Macaristan tipinde ademi merkeziyet esasına dayalı bir Türk-Arap İmparatorluğu tesis etmek şeklindedir⁴⁰. Ancak, Türk ordusundaki Arap subaylarının politikaya atılmalarının ilk teşebbüsü olan el-Kahtaniyye Cemiyeti de, Arapların şanlı geçmişlerini canlandırıp, kültürel, sosyal ve ekonomik standartlarını yükseltmek ve gaspedilmiş hakların şuuruna vardırarak, bunları ele geçirme yolunda Arapların millî uyanışlarını sağlamalarını amaçlıyordu⁴¹.

1913 Ekiminde, Türk ordusunda görevli Arap subayı Aziz el-Mısrî tarafından kurulan ve çoğunluğunu Iraklı subayların oluşturduğu el-Ahd cemiyetinin programında Halifenin mukaddes bir emanet olarak Osmanlıların eline bırakılmasından söz edilmiştir⁴². Türk-Arap uyuşma ve kaynaşmasından yana bir tavır

36) Saab, H., a.g.e., s. 207-208.

37) Aynı eser, s. 208.

38) Öke, K., a.g.e., s. 103.

39) Tuğ, S., a.g.e., s. 266.

40) Antonius, G., a.g.e., s. 110; Saab, H., a.g.e., s. 234.

41) Türk-Arap İlişkileri, s. 199.

42) Curtis, M., a.g.e., s. 46.

takınılmak suretiyle inkilâpçı düşüncelerini mevcut şartlar doğrultusunda çözümlemek istemişlerdir. Fakat gizli cemiyetlerin programlarını kesin olarak bilebilmek gerçekten zordur. Bu yüzden bu tür cemiyetlerin programları hakkındaki farklı açıklamalara rağmen, Aziz el-Mısri'nin bazı subay arkadaşlarıyla birlikte Mekke Şerifi Hüseyin'in 1916 daki isyanına katılmaları ve hareket içinde önemli rol oynamaları⁴³, bu cemiyetlerin separatist (ayrılıkçı) gayeler peşinde olduklarını göstermektedir.

Esas çalışma sahaları Suriye, Lübnan ve Mısır olan sair milliyetçi teşekküllerden Kahire'de yaşayan Suriyeli ve Lübnanlı Arapların 1912 yılında kurduğu "Lâmerkeziyye (ademimerkeziyet) Partisi"de, farklı milliyet, dil, din ve adetlere sahip halktan müteşekkil Osmanlı Devletinin de, ademimerkeziyet ve muhtariyete dayanan idarî bir rejimin kurulmasını müdafaa ediyordu⁴⁴.

Bu zümrelerden ayrı olarak, Iraklı tıp öğrencisi Davud el-Dubunî tarafından kurulduğu söylenen "Cemiyetu'l-Yedu'l-Sevda"nın başlıca amacı, Arap hareketine karşı gelen Araplara suikast tertip etmek suretiyle teröre yönelikti. Ancak çoğunluğunu askerî öğrencilerin oluşturduğu üyelerinin kendi aralarında bölünmeleri neticesinde daha bir yıl olmadan dağılmıştır. Yine 1912 Eylülünde Davud el-Dubunî tarafından kurulan ve ismiyle Necidli Vahhabileri hatırlatan "el-Alemu'l-Ahdar" gizli cemiyetinin başlıca amacında İstanbul'daki Arap öğrencileri arasında millî bağları güçlendirmek ve onları Arap ümmetinin refahı için çalışmaya teşvik şeklinde özetlenebilir⁴⁵. Ayrıca Beyrut Reform Cemiyeti, Basra Reform Cemiyeti, Arap Edebi Kulübü⁴⁶ gibi edebî karakterli teşekküller, milliyetçi teşkilatlanmaya doğru Müslüman Arap milliyetçileri tarafından atılmış suurlu bir adımı ifade etmektedirler. Siyasî faaliyetlere aktif olarak katılmak yerine Siyasî duynun organize ifadesi olarak hizmet gören bu teşekküller, ister bölgesel ister millî seviyelerde olsunlar, siyasî aktiviteyi en iyi biçimde gizliyebilmişlerdir. Aralarında bazı farklar olmasına rağmen, nihai olarak separatist gayeler peşinde koşan bu cemiyetlerin Arapçılığın ifadesinde önemli katkıları olmuştur.

Arap millî hareket tarihinde çok önemli rol oynamış olan Genç Arap Cemiyeti "el-Cemiyetu'l-Arabiyyetu'l-Fetat", 8-23 Haziran 1913 tarihinde Paris'te ademimerkeziyet fikrini tartışmak üzere tertip ettiği «Arap kongresi»nde, çeşitli Arap topluluklarının temsilcilerini biraraya toplamıştır. Şüphesiz I. Dünya Harbinin patlak vermesiyle pratik karar ve tavsiyeleri anlamsız olmasına rağmen, onun ideolojik önemi tek dil ve tek millet fikrine dayalı yeni Arap kavramının formüle edilmesinde yatmaktadır. Aynı zamanda, ilk defa, bir Arap mil-

43) Türk-Arap İlişkileri, s. 231.

44) Zeine, N.Z., a.g.e., s. 82-83.

45) Türk-Arap İlişkileri, s. 201-202.

46) Antonius, G., a.g.e., s. 109.

letin teşkilinde dinî faktörün rolü açıkça inkâr edilmiştir. Nitekim, kongrenin yürütme komitesi üyesi olan Abdulhamid el-Zührevî'nin bir Fransız gazetecisine «dinî bağın siyasî birliği sağlamadaki başarısızlığından» söz etmesi bunu doğrulamaktadır⁴⁷. Yine de altı gün süren toplantının oturumlarındaki müzakerelerde ve delegeler tarafından yapılan konuşmalarda, adem-i merkeziyet esasına dayalı reformlara olan ihtiyaç vurgulanmıştır. Adem-i merkeziyet Partisi başkan yardımcısı İskender Ammun yaptığı konuşmada kısaca, «Arap milleti bozuk hükümet şeklini değiştirmekten başka birşey istememektedir. Eğer yönetici organ Kureyş'ten bile olsa durumumuz aynı kalacaktır»⁴⁸ demek suretiyle hem Osmanlı birliğinin sürdürülmesinin Arap çıkarlarını korumak için gerekli olduğu şeklindeki eğilimi ortaya koymakta hem de yönetimdeki güçsüzlüklerini teslim etmektedir. Buna ilâveten, Arap ümmetini batılı ülkelerin ulaştığı sosyo-kültürel seviyeye çıkarmak⁴⁹ amaçlanmak suretiyle, Türk-Arap bütünlüğünün yanında Arap bütünlüğü lehine tedricî olarak tek taraflı çalışmanın söz konusu olduğu görülmektedir. O halde el-Fetât Cemiyeti de ademimerkeziyet esasına dayalı iki-devletli federal yapıdan yana gözükmüş ise de, bunun diğer gizli cemiyetler gibi nihâî olarak separatist (ayrılıkçı) gayeler peşinde olduğu anlaşılmaktadır.

Edebî kulüpler, reform cemiyetleri ve gizli siyasî cemiyetler serisi şeklinde Arap bağımsızlığı hedefine yönelik bu faaliyetler, Osmanlı Devleti içinde federal yapıdan millî Arap devletine doğru tedricî gelişme göstermiş, ayrıca bu faaliyetler Şerif Hüseyin'in İngilizlerle anlaşmasına ve müteakiben, Arapların Osmanlı ile bağlarını koparmalarına ve Osmanlı Devletinin parçalanışından sonra Arap topraklarının bağımsızlığı yolunu kolaylaştırdığı farzedilen 1916'daki Arap isyanına da yol açmıştır.

I. Dünya Savaşı öncesi Arap milliyetçiliği kavramı iki farklı yönde gelişme imkânı bulmuştur. Bunlardan ilki, Hıristiyan Arapların geliştirdiği ve kendileri için bir emniyet tedbiri olarak gördükleri, laik Arap milliyetçiliği akımıdır. Hıristiyan Arapların istedikleri, Osmanlı'nın sadık tebası haline getirecek reform talepleri değil, ancak bu reformların siyasal bağımsızlıklarına basamak olarak, kendilerini Osmanlı yönetiminin dışına çıkarması şeklinde özetlenebilir. Meselâ 1913 Ocak ayının sonlarına doğru, Müslüman ve Hıristiyanların biraraya gelerek kurdukları Beyrut Reform Cemiyetinin Hıristiyan kurucularından bazısının, Fransız manda idaresin Suriye üzerinde tesisini gizlice bildirmeleri⁵⁰, bu ayrılıkçı eğilimin daha ileri bir yönünü göstermektedir. Aslında reform cemiyetinin programı arasında «yabancı danışmanların mahallî idarelerde istihdam edilmesi»

47) Curtis, M., a.g.e., s. 4t-47.

48) Aynı eser, s. 47.

49) Zeine, N.Z., a.g.e., s. 80.

50) Haddad W. -Ochsenwald W. (derleyen), Nationalism in a Non-National State, Ohio, 1977, 226.

isteğinin yer alması, Kahire'de Reşid Rıza gibi Arap milliyetçileri tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Nitekim Beyrut'ta reform programının ilân edilmesinden hemen sonra Rıza, Menar'da yayınladığı yazısında, yabancı danışmanların güçleri ve fonksiyonlarının ne olacağını kesin olarak belirtilmesi gerekir⁵¹ demek suretiyle bu şüpheyi dile getirmektedir.

Müslüman Arap milliyetçilerinin görüşlerinde, İslam-Arap milliyetçiliği ilişkisi önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu dönemde İslâma, yeni bir kimlik verilmeye ve «Arap dini» haline getirilmeye başlanmıştır. Yeni görüş içerisinde, İslâm ve milliyetçilik arasında temel olarak bir çelişkinin olmadığı şeklindeki yeni Arap milliyetçiliği formülünün de nüvesi görülmekte ve İslâma yönelik, Arap milliyetçisinde zaman zaman başvurulan önemli bir rezervi oluşturmaktadır. Kısaca Müslüman aydınlar ya gerçekten ya da seslerini duyurmak için hissen İslâma yönelmeyi gerekli görmüş⁵² ve milliyetçilik fikirleri de yarı-dini bir karakter arz etmiştir. Ayrıca Hıristiyan Arap uyanışı, Tanzimatın, Müslüman Arap üzerine olan etkisinden çok daha etkili olmuştur⁵³. Ancak meşrutiyetin etkisi, Arapçılığın da laik millî temellere dayalı Hıristiyan Arap uyanışının etkisi altına giriş sürecini hızlandırmıştır.

Kısaca, bağımsız Arap devleti imajının şekillenmesi ve Batının tecavüzlerine karşı etrafında teşkilâtlanılabilecek Arap mirasının hangi unsurlarının en iyi millî semboller olarak kullanılabileceği üzerindeki tartışmalar sürerken, ideolojik olduğu kadar siyasî olarak da bölünmüş Arap aydınları savaş öncesi dönemde açıkça sınırları belirlenmiş bir Arap milliyetçiliği kavramını ortaya koyamamışlardır. Fikirleri daha çok, değişen şartlara cevap arama şeklinde gelişme göstermiştir. Ancak, bu bölünmelerin üstesinden gelebilmek için yapılan araştırmalar, çeşitli teklifleri de beraberinde getirmiş ve bunlar, Arap milliyetçiliğinin gelişmesi ve devamında kaynak teşkil etmişlerdir.

---

51) Aynı eser, s. 227.

52) Fazlurrahman, İslâm, (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), İstanbul, 1981, s. 282.

53) Berkes, N., İslâmlık, Uluşçuluk, Sosyalizm, Ankara, 1975, s. 16.